Ռաֆֆի

Դավիթ Բեկ

3 - Ի

Միևնույն գիշերում, երբ Ջեվու բերդը պաշարված էր, երբ մոլլաների գլխավորը մեչիտի ամբիոնիեց բորբոքում էր մահմեդականների կատաղի վրեժխնդրությունը քրիստոնյաների դեմ, երբ Դավիթ բեկի մարդիկը բերդի մեջ զանազան գաղտնի որոգայթներ էին լարում, երբ խանը վեզիրի հետ ունեցած աղետավոր խորհրդից հետո, դիվանատան փառավոր դահլիճում նստած, տալիս էր իր ավագանիին իր սարսափելի հրամանը,— միևնույն գիշերում, երբ կանանոցի բոլոր սենյակների ճրագները հանգած էին, մի սենյակում, միայն լույս էր երևում: Դա մեզ ծանոթ Փարիշանի տիկնոջ՝ Զուբեյիդա խանումի սենյակն էր:

Այդ սենյակը, որ մի քանի ժամի առաջ կատարյալ անկարգության մեջ էր գտնվում, այժմ ներկայացնում էր կարգ, շքեղություն և նրբության հասցրած վայելչություն: Վարդագույն թավշով պատած, ոսկեթել փունջերով զարդարած մութաքաները իրանց պատշաճավոր տեղումն էին: Նախշուն գորգերի երեսի վրա սփռված էին ավելի փափուկ օթոցներ քիշմիրի ամենաթանկագին շալերից: Մի կողմում պատրաստած էր գեղեցիկ անկողին, որ բուրում էր ամենաքնքուշ անուշահոտություններով:

Արծաթյա մատուցարանների վրա դրած էին չինեական հիանալի շիշեր, լցրած զանազան տեսակ շերբեթներով, իսկ նրանց մոտ շարված էին նույնպես արծաթյա մեծ-մեծ գավաթներ, նկարված գեղեցիկ քանդակներով: Մի կողմում դրած էր թանկագին ղեյլանը, որի գլուխը զարդարած էր ֆերուզայի քարերով:

Յատուկ Պոէմ

Բուխարու մեջ, մեղմությամբ վառվող կրակի վրա, եփ էր գալիս անուշահոտ սուրճը:

Դեպի որ կողմ և նայում էիր, աչքի էր զարկում շքեղություն, փափկություն, զարդարանք, մինը մյուսից ավելի գեղեցիկ: Իսկ այդ բոլոր վայելչությունների մեջ միայն սենյակի թագուհին ներկայացնում էր մի տխուր, գունաթափ հակապատկեր: Նա նստած էր մութաքայի վրա, մեծ հայելու առջև, որ դրած էր ոսկյա շրջանակի մեջ: Աղախինը խնամքով սանդրում էր նրա սև գիսակները և զանազան ձևերով գանգուրներ էր տալիս:

Ես իսկույն կպատրաստեմ ձեզ, նազելի տիկին,— ասում էր աղախինը, շարունակելով իր գործը: Մի՛ վախեցեք, աշխատեցեք, որքան կարելի է, ձեր սիրտը ուրախ պահել. դա ավելի մեծ փայլ կտա ձեր գեղեցկությանը: Ձեր դեմքը չափազանց գունաթափ է: Դուք գիտեք, որ խանը չէ սիրում գունաթափ դեմքը: Վնաս չունի, ես դրա ճարը կանեմ. հարկավոր է միայն ձեր թշերը փոքր-ինչ շփել քասնիի արաղով, իսկույն վարդի գույն կստանան:

Քասնիի արաղը լավ չէ, սաստիկ այրում է,— ասաց տիկինը հառաչելով:

Այրում է, ուղիղ է, բայց կարմիր գույն է տալիս:

Զզվելի բան է,— կրկնեց տիկինը. սաստիկ հոտում է:

Այդ ոչինչ. ես հետո կօծեմ ձեր թշերը վարդի յուղով և արաղի հոտը կկտրվի:

Տիկինը այլևս չհակառակեց: Աղախինը նստած էր նրա ետևի կողմում, սանդրում էր մազերը: Նա շուտ-շուտ նայում էր հայելու մեջ՝ տեսնելու տիկնոջ դեմքի արտահայտությունը:

Ուրախ, որքան կարելի է, ուրախ ձևացրեք ձեզ,— ասում էր նա, թեքվելով դեպի հայելին:— Ապա մի ժպտացեք, տեսնեմ:

Տիկինը ջանք արաց ժպտալու:

Յատուկ Պոէմ

Այդ ի՞նչ տեսակ ժպիտ է,— նկատեց աղախինը, ցույց տալով իր հմտությունը:— Դուք երբ որ ժպտում էիք, ձեր ամբողջ դեմքը, կարծես, խոսում էր մի տեսակ հրեշտակային անուշ բարբառով, որ բովանդակում էր իր մեջ երկնային մուզիկայի ամենաքաղցր հնչյունները: Ձեր թշերի վրա հայտնվում էին երկու գեղեցիկ փոսիկներ: Այդ փոսիկները տեսնելով, խանը միշտ հիշում էր բանաստեղծի երգը, որ իր սիրուհու թշերի փոսիկները նմանեցնում է Մուհամմեդի դրախտի մեջ գտնված երկու ավազաններին, որոնք բովանդակում են իրանց մեջ անմահության ջուրը:

Տիկինը ոչինչ չպատասխանեց: Ցավալի դառնությամբ լցված էր նրա սիրտը: Նրա դեմքը ժպտալ չէր կարող: Աղախինը շարունակեց.

Իսկ ձեր գեղեցիկ աչքերը, տիկին,— ներեցեք համարձակությանս. սաստիկ հանգած են երևում: Չգիտեմ ինչո՞ւ այս գիշեր այսպես կորցրել են իրանց պայծառ փայլը:

Տիկնոջ գեղեցիկ աչքերը ավելի նսեմացան. արտասուքը հեղեղեց նրանց:

Դու չգիտես, Փարիշան,— ասաց նա վշտալի ձայնով. դու չգիտես, այս գիշեր ես ո՛րքան տանջվեցա, որքան ցավեր կրեցի սիրելի երեխայիս պատճառով: Բայց դարձյալ պետք է աշխատեմ ուրախ ձևանալ, դեմքս զվարթ պահել, աչքերիս հրապուրիչ արտահայտություն տալ և հակամայից ժպտալ, ծիծաղել... որովհետև իմ տերը, իմ իշխանը բարեհաճել է այս գիշեր իմ տխուր օթևանին այցելություն գործել...: Այո՛, ես տխրելու իրավունք չունեմ... որովհետև իմ սիրտը ինձ չէ պատկանում... ես պիտի նրա մեջ խեղդեմ իմ բոլոր զգացմունքները, իմ բոլոր կրքերը... և պիտի կեղծեմ... միայն թե կարողանամ իմ տիրոջը հաճո երևնալ... որ չձանձրացնեմ նրա ուրախության րոպեները...: Գիտե՞ս, Փարիշան, այդ ի՛նչ տանջանք է... գիտե՞ս, որքան հոգեկան մեծ զոհաբերություն հարկավոր է դրա համար...

Գիտեմ... -ասաց խելացի աղախինը:— Ամբողջ հինգ տարի է, որ ես ծառայում եմ ձեզ մոտ. ես միշտ նկատել եմ ձեր տխուլ ժպիտը, միայն արտասուքի կաթիլների միջից, ինչպես անձրևային կաթիլների միջից թեև անցնում են արեգակի ճառագայթները, բայց լավ չեն ջերմացնում...

Յատուկ Պոէմ

Այո՛, հինգ տարի է,— կրկնեց տիկինը. բայց իմ այստեղ լինելս յոթն տարի է: Այդ յոթն տարվա ընթացքում իմ վիճակը եղել է մի ողորմելի վարձկան կնոջ դրություն, որ իր սերը վաճառում է... Նա կամա-ակամա պետք է զվարճացնե իր այցելուին, որովհետև դրա համար վարձված է. նրան վճարում են...

Փարիշան,— առաջ տարավ նա. դու որևիցե ժամանակ սիրե՞լ ես:

Սիրել եմ, տիկին:

Ուրեմն կարող ես երևակայել, թե որքան ծանր, որքան անախորժ բան է, երբ մարդ ակամա ստիպված է սիրող ձևանալ մեկին, երբ նրան սիրել կարող չէ:— Փորձե՞լ ես մի այսպիսի բան:

Փորձել եմ, տիկին...

Աղախինը մտաբերեց իր նույն գիշերվա ծանր փորձը դռնապանների գլխավոր՝ Ասկար ամիի հետ:

Զուբեյիդա խանումը ազգով հույն էր, մի լավ ընտանիքից. նրան խանը գերի բերեց Էրզրումի կողմերից, երբ յոթն տարի առաջ իր ավազակային խումբերով գնացել էր այն կողմերում ասպատակություններ անելու: Նրա հայրը խոստացավ հինգ հազար ոսկի տալ խանին, միայն թե իր աղջիկը ազատե գերությունից, բայց խանը չընդունեց: Գեղեցիկ Զուբեյիդան մնաց նրա կանանոցում, բայց բնավ փոխել չկարողացավ այն դաստիարակությունը, որ ստացել էր իր ծնողների բարեկիրթ ընտանիքում: Խանի հարեմը լիքն էր ամեն ազգի, ամեն կրոնի կնիկներով. բայց նրանց և ոչ մեկին այնքան անտանելի չէր հարեմական կյանքի ստրկությունը, որպես զգայուն, անկեղծ Զուբեյիդային:

Այդ դեռևս ներելի է, Փարիշան, երբ կինը, զանազան հանգամանքներից ստիպված, պարտավորվում է իր սերը վաճառել: Բայց անտանելին այն է, երբ կինը ստիպված է սեր ցույց տալ, որովհետև վախենում է: Ոչ մի տեսակ անասունների մեջ այդ չէ լինում. միայն բռնակալ մարդը կարողանում է այդ անել տալ: Մենք ևս մի տեսակ հարկատուներ ենք, Փարիշան, եթե չվճարենք պահանջված հարկը, ծեծելով կառնեն: Բռնակալի անգթությունը տարածվում է և

Յատուկ Պոէմ

կնոջ առագաստի վրա: Կո՛ւյր է նա, որ հարեմի մեջ սեր, երջանկություն և բանաստեղծական զվարճություններ է տեսնում...

Փարիշանին շատ հաճելի էր լսել իր տիկնոջ դա՛ռն բողոքը: Ամբողջ հինգ տարի նա կատարել էր մի անբախտ դատավոռի պաշտոռն. միշտ լսել էր նրա գանգատները, միշտ տեսել էր նրա աչքերի արտասուքը, բայց ոչինչով չէր կարողացել բուժել նրա վիրավորված սիրտը կամ դարման դնել նրա ցավերին: Իսկ այդ գիշեր փոքր էր մնում, որ նա բաց աներ իր ծածկամտության փականքը և ուրախալի խոսքերով ավետեր նրա փրկությունը, ասելով. «նազելի տիկին, մի քանի ժամ ևս համբերություն ունեցիր, և դու իմ ձեռքով ազատված կլինես...»: Բայց նա չասաց այդ խոսքերը, թողեց նրան անգիտության մեջ,— չասաց, թե ինչ էր կատարվում նրա չորս կողմում, և ինքը ինչ սարսափելի դեր պիտի կատարեր ընդհանուր տագնապի րոպեում, երբ սուրն ու հուրը պիտի մահ տարածեին ամեն տեղ... Նա միայն շտապեցրեց իր տիկնոջը, որ շուտով պատրաստվի, որովհետև խանի նրա մոտ գալու ժամը մոտենում էր:

Նա միայն մխիթարեց վշտացած տիկնոջը, ասելով.

Հոգս մի անիր, տիրուհի, աստված ողորմած է. ձմեռվա դառնաշունչ օրերից հետո գալիս են գարնան կենսաբեր օրերը. գիշերվա խավարին հաջորդում է առավոտյան պայծառ արշալույսը: Մարդու կյանքի մեջ էլ այսպես օրերի և եղանակների փոփոխություններ են լինում. լավը հաջորդում է վատին, լույսը հաջորդում է խավարին...

Փարիշանը քահանայի աղջիկ էր. նա թեև կարդալ չէր իմանում, բայց բավական զարգացած էր. հոր տան դաստիարակությունից նա պահել էր շատ բան, շատ լուսավոր հայացքներ կյանքի ու նրա պայմանների վրա: Երբեմն հայոց աղջիկները զանազան մանգոների, ապաղաների, արգունների, բաթուների և մոնղոլական այլ թագավորների կանանոցներում առաքելուհիների սրբազան պաշտոն էին կատարում, իրանց գեղեցկության և սիրո հետ մտցնում էին քրիստոնեությունը կռապաշտ թագավորների պալատներում: Բայց մահմեդականության խավար մոլեռանդությունը սպանեց հայ աղջիկների այդ եռանդը, նրանք այնուհետև մեծ զոհաբերություններով կարողացան պահել իրանց կրոնը միայն, այն ևս գաղտնի կերպով: Փարիշանը մնացել էր հայ և

քրիստոնյա. այդ գիտեր նրա տիկինը միայն, որ ինքը նույնպես պահպանել էր քրիստոնեությունը: Այդ կրոնական ամուր կապը աղախնի ու իր տիկնոջ առիթ էր տվել նրանց մտերմությանը: Այդ էր պատճառը, որ տիկինը այնպես ընտանեբար և համարձակ կերպով թափում էր Փարիշանի առջև իր սրտի ցավերը:

Աղախինը ետևից սանդրելով տիկնոջ գիսակները, անցավ նրա առջևի կողմը, սկսեց ճակատի վրա թափված փոռիկներից********** զանազան խոպոպիկներ ոլորել:— Խանը մազերի հյուսվածքի այդ ձևը շատ է սիրում,— ասաց նա, ճարպիկ մատներով շարունակելով իր գործը:— Հիշո՞ւմ եք, տիկին, այն ժամանակ ասաց խանը՝ «Այդ գանգրավոր փոռիկները խիստ սազ են գալիս քո երեսին». ես դեռ չեմ մոռացել նրա խոսքերը:

Ես ոչինչ չեմ հիշում,— պատասխանեց տիկինը տխուր ձայնով:

Աղախնի մտաբերած «այն ժամանակը» վեց ամիս առաջ էր, այնուհետև խանը ոչ մի անգամ չէր մտել Զուբեյիդա խանումի բնակարանը: Այս գիշեր միայն հերթը նրան էր հասել... Այս գիշեր միայն ներքինապետը, այն ևս շատ ուշ, նրան իմացում տվեց հարեմի իշխանի այցելության մասին:

Դե շուտ արա՛, երկար մի տանջիր ինձ,— ասաց տիկինը, ձանձրանալով աղախնի հնարած չափազանց պաճուճանքներից:

Իսկույն, իսկույն կվերջացնեմ,— պատասխանեց աղախինը:— Մնում է ձեր հոնքերին բասմա դնել, աչքերին սուրմա‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ քաշել, հագցնել ձեզ, և դուք բոլորովին պատրաստ կլինեք:

Նա սկսեց փետուրը թաթախել ինչ-որ հեղուկի մեջ և նրանով վարպետությամբ ներկել տիկնոջ հոնքերը, որ առանց դրան ևս սև գույն ունեին: Միայն հարկավոր էր նրանց աղեղի ձև տալ, ծայրերը փոքր-ինչ երկարացնել, իսկ մեջտեղում հոնքերի երկու կամարները միմյանց հետ միացնել:

Այդ գործողությունը կատարելու միջոցին հանկարծ լսելի եղավ թնդանոթների բոմբյունը: Ամբողջ ամրոցը սարսափելով դղրդաց: Սոսկաց և տիկինը: Սոսկումից նրա գլուխը դողդողաց, և փետուրյա վրձինը շեղվելով իր

Յատուկ Դրէմ

ուղղությունից, ձգեց նրա մարմարիոնի նման սպիտակ ճակատի վրա մի անկանոն սև գիծ:

Ո՛ւֆ, հոգիս դուրս գար, այդ ի՛նչ եղավ,— գոչեց աղախինը ինքն ևս սոսկալով, երբ նկատեց, որ իր բոլոր աշխատությունները տիկնոջ հոնքերը գեղեցկացնելու վերաբերությամբ ապարդյուն եղան:— Բայց ես մեղավոր չեմ, տիկին, եթե դուք թնդանոթների ձայնից չվախենայիք և ձեր գլուխը ուղիղ պահեիք, իմ ձեռքը երբեք չէր սխալվի: Վնաս չունի, ես իսկույն կսրբեմ այդ անկանոն գիծը, նրա հետքն անգամ չի մնա: Բայց դուք աշխատեցեք չվախենալ և ձեր գլուխը չդողդողացնել, երբ մյուս անգամ կլսեք թնդանոթների որոտը:

Ես կաշխատեմ... պատասխանեց տիկինը վշտալի ձայնով:— Ես որոտից ու կայծակից անգամ սոսկալու իրավունք չունեմ, երբ ինձ զարդարում են իմ իշխանի զվարճության համար: Ես զգացմունքից զուրկ մի առարկա եմ: Աշխարհի կործանման րոպեում անգամ, երբ իմ տերը ցանկանում է ինձանով ուրախանալ, ես պիտի խեղդեմ իմ սրտում իմ բոլոր զարհուրանքը և պիտի պատրաստվեմ նրան ուրախացնելու... Այդպես է մեր վիճակը, Փարիշան: Նայիր, այնտեղ, մեզանից փոքր-ինչ հեռու, արյուն և արտասուք է հոսում: Մայրերը գրկած իրանց զավակներին, աղաչում են, որ իրանց սպանեն և խնայեն որդուն: Այնտեղ թշնամու սուրը մահ է տարածում, իսկ այստեղ ի՞նչ է կատրվում...

Այստեղ բռնակալի գազանային կրքերի համար մի զոհ է պատրաստվում... պատասխանեց աղախինը, չկարողանալով զսպել իր բարկությունը:

Աղախինը ջրով թրջեց մի սպիտակ շորի կտոր և զգուշությամբ սկսեց սրբել անկանոն սև գիծը նրա ճակատից: Հոնքերի ներկելը ավարտվեցավ, մնում էին աչքերը:

Նա փղոսկրյա բարակ դեղտիրը թաթախեց մի փոքրիկ պարկի մեջ, որ շինված էր հավի ոտքի կաշուց: Դրա մեջ ածած էր սուրմայի սև փոշին: Հետո դեղտիրը վարպետությամբ տարավ աչքերի երկու կոպերի միջից: Այդ գործողությունից հետո կոպերի եզերքը ընդունում էին իրանց վրա սև փոշին, և աչքերին այնպիսի արտահայտություն էին տալիս, կարծես թե նրանք նշաձև սև շրջանակի մեջ

դրված լինեին: Բայց աղախինը զարմացավ, երբ նկատեց, որ այդ անգամ սուրման ամենևին չէր բռնում. աչքերից բխած հեղուկը ողողում էր, տանում էր սև փոշին: Տիկինը լաց էր լինում:

Լավ, լավ,— ասաց նա դեղտիրը մի կողմ դնելով,— ձեր աչքերը այնքան սև են, ձեր թեթերունքը այնքան խիտ են, որ սուրմայի կարոտություն չունեն: Հիմա մնում է ձեզ հագցնել: Այդ շապիկը պետք է փոխեք. նա բավական երկար է և թանձր: Խանը սիրում է կարճ և թափանցիկ շապիկներ, որոնց տակից մարմնի բոլոր գեղեցկությունները երևում են:

Ես ատում եմ այդ խայտառակությունը...

Այդ ուրիշ բան է, որ դուք ատում եք, բայց դուք պետք է հագնեք այն, ինչ որ նրան է դուր գալիս:

Փարիշանը առանձին նպատակ ուներ իր տիկնոջը այս գիշեր ավելի թովիչ, ավելի հրապուրիչ կերպարանքով ներկայացնելու խանին, զբաղեցնել նրան այդ գեղեցիկ արարածով, մոռանալ տալ նրան իր բոլոր հոգսերը, իսկ հետո՛,— հետո ինքը գիտեր, թե ինչ պիտի աներ...

Տիկինը չընդդիմացավ. նա թույլ տվեց, մի անզգա խրձիկի նման, որ աղախինը ինչ որ կամենում է, անե իր հետ: Նա գիտեր հարեմական կարգերը, որոնց դեմ մեղանչել, բողոքել անհնարին էր: Պետք էր միայն հնազանդվել:

Աղախինը հագցրեց նրան մի թափանցիկ շապիկ, որ կարված էր մետաքսյա նուրբ կերպասից, բաց-կարմիր գույնով, որի վրա բանված էին հասմիկի մանր, մանիշակագույն ծաղիկներ: Օձիքը զարդարած էր մարգարիտներով, թևքերի բերանները զարդարած էին ոսկյա փոքրիկ հուլուններով, իսկ ստորին եզերքը շարած էին ոսկյա դրամներով, որոնք ամենաթեթև շարժման միջոցում զնգզնգում էին, ձայներ էին հանում: Շապիկի ճեղքը, որ իջնում էր ուղղակի երկու ստինքների միջից, տեսանելի էր կացուցանում նրա սպիտակ, լիքը կուրծքը, որի վրա երևում էին արհեստական խալեր: Շապիկի վրայից հագցրեց երկնագույն թավիշից կարված կարճ չափքանը, որի եզերքը զարդարած էին ոսկեթել բանվածքներով, և որը, սեղմված վայելչահասակ իրանի վրա, երևան էր հանում

նրա կազմվածքի բոլոր գեղեցկությունները: Հետո միմյանց վրա հագցրեց մի քանի ուռուցիկ շալվարներ, որոնք յուփկաների ձև ունեին, և կարծես, պատրաստված լինեին երկնքի թափանցիկ ամպերից, որոնց միջոց կարելի է նշմարել բնության հրաշալիքը... Շալվարների ստորին եզերքը չորս մատ լայնությամբ զարդարած էին մանր, արծաթյա և ոսկյա փողիկներով: Ծնկներից ցած, ոտների մնացած մասը բոլորովին մերկ էր մնում, որովհետև շալվարները սքողում էին մինչև ծնկները միայն:

Ձեր սրունքների վրա պետք է կապել սև հուլուններ, որովհետև սևը սպիտակ մարմնի վրա շատ սազ է գալիս,— ասաց աղախինը, երբ վերջացրեց իր տիկնոջ հագցնելը:

Իսկ սև սրտի վրա ի՞նչ է սազ գալիս,— հարցրեց տիկինը տխուր ժպիտով:

Այդ խոշոր մարջաններից շարած, կարմիր մանյակը,— պատասխանեց աղախինը նույնպես ժպտալով:

Այո՛, ուղիղ այդպես է, երբ մենք ստիպված ենք մեր հոգեկան բոլոր վերքերը, բոլոր ցավերը ծածկել գեղեցիկ, փայլուն կեղևի տակ...

Տիկնոջ աչքերը դարձյալ լցվեցան արասուքով:

Մի՛ լաց լինիր, հոգիս,— աղաչում էր նրան աղախինը. ի՞նչ լաց լինելու ժամանակ է. ձեր աչքերի սուրման բոլորովին կկեղծվի:

Տիկինը սկսեց խուլ կերպով հեկեկալ: Լինում էր րոպեներ, երբ մարդ մի առանձին թեթևություն է զգում, երբ լաց է լինում, բայց ինչո՞ւ համար է լաց լինում, -ինքն իրան հաշիվ տալ չէ կարող: Բայց տիկինը գիտեր, թե ինչու համար է լաց լինում. նա խիստ խորին պատճառներ ուներ լաց լինելու...

Բավական է,— դարձյալ աղաչում էր աղախինը. այդպես չէ կարելի, մի քանի րոպեից հետո կհայտնվի խանը, ի՞նչ կլինի մեր վիճակը, եթե ձեզ այդ դրության մեջ կտեսնե:

Յատուկ Պոէմ

Փարիշանը բավական խելացի էր, և մանավանդ, խիստ նուրբ ճաշակ ուներ: Հանգստացնելով իր տիկնոջը, նա սկսեց լրացնել նրա մնացած զարդարանքները: Մարջանի խոշոր հատիկներից կազմված մանյակը, որ մի քանի տակ անցկացրեց նրա պարանոցով, և որի շարքերը իջնում էին նրա կիսամերկ կուրծքի վրա, մի առանձին հրապույր, մի առանձին կախարդիչ գույն տվեցին նրա գեղեցկությանը: Իսկ սև հուլունների շարքը նրա կլորին սրունքների վրա սքանչելի տեսք ունեին:

Ո՞ւր են ձեր գոհարեղենները,— հարցրեց նա, երբ նկատեց, որ գոհարեղենների արկղիկը իր տեղումը չէր:

Ես նրան կոտրեցի, մի՞թե դու չտեսար,— հարցրեց տիկինը:

Տեսա, հիմա ո՞րտեղ են:

Ածել եմ այն մեծ սնդուկի մեջ, որ դրած է այն պատուհանում:

Աղախինը բաց արեց ցույց տված սնդուկը, դուրս բերեց ինչ որ պետք էր տիկնոջ պաճուճանքի համար: Այնտեղ կային ոսկյա ծանր ապարանջաններ, կային ոսկյա մատանիների թանկագին ակներով, կային զանազան տեսակ մեծ և փոքրիկ քորոցներ ալմաստյա և մարգարտյա գլխիկներով, կային թևքերի վրա կապելու բազբանդներ,— բոլորը իրանց պատշաճավոր տեղերը բռնեցին նրա մարմնի վրա:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, տիկինը հեռացավ հայելու առջևից, նստեղ մի փոքրիկ թախտի վրա, բոլորովին հոգնած, ջարդված, կարծես թե, վաստակած և նվաղած լիներ մի ծանր աշխատությունից: Այդ միջոցին Փարիշանը վեր առեց վարդաջրի սրվակը, սկսեց անուշահոտ հեղուկով ցողել սենյակի շուրջը:

Մինչ այստեղ զբաղված էին փառավոր պատրաստություններով, կանանոցի բակը ներս մտան երկու հոգի: Մեկը առջևից տանում էր գույնզգույն լապտեր, մյուսը գալիս էր նրա ետևից: Վերջինը խանն էր, իսկ լապտերը բռնողը՝ ներքինապետը, որին կոչում էին Կզլար-աղասի, այսինքն աղջիկների վրա իշխող: Դա մի բարձրահասակ արաբ էր, վայրենի դեմքով և հսկայական

կազմվածքով: Գլխի և երեսի սպիտակ մազերը սև կաշու վրա ավելի սարսափելի էին դարձնում նրա կերպարանքը: Գոտիից քարշ էր գալիս նրա ծանր սուրը:

Ինչպե՞ս են ձեզ մոտ,— հարցրեց խանը:

Ձեր մեծության շնորհիվ բոլորը լավ են, ապրում են հանգիստ իրանց օթյակներում, այնպես անմերձենալի, այնպես փակված, որպես հավի ճուտը ձվի կեղևի մեջ,— ասաց Կզլար-աղասին, ինքն էլ զարմանալով իր տգեղ համեմատության վրա:— Միայն դրսի խռովությունները փոքր-ինչ վախեցնում են իմ գառնուկներին:

Այդ ոչինչ, էգուց առավոտյան բոլորին վերջ կդրվի,— պատասխանեց խանը:— Միայն դուք այս գիշեր փոքր-ինչ զգաստ եղեք մինչև լուսանալը:

Կզլար-աղասին մեռած չէ, նա հարյուր աչքեր ունի,— պատասխանեց ներքինապետը խրոխտալով:— Իմ տիրոջ շնորհիվ ծիտն էլ չէ կարող նրա կանանոցի վրայից համարձակ թռչել:

Խանի ամրոցի, մանավանդ կանանոցի պահապանները մեծ մասամբ ծերացած մարդիկ էին: Արևելքցին մի առանձին հարգանք ունի դեպի ծերությունը, և նրան ամենայն հավատարմության արժանի է համարում: Բայց անապատի արաբը այնքան երկարակյաց է լինում, որքան Նեղոսի կոկորդիլոսը: Այդ կետից նայելով, «աղջիկների վրա իշխողի» խրոխտալը բոլորովին անտեղի չէր. նա իր ծերության հասակում պահպանել էր թե՛ երիտասարդության ուժը և թե՛ քաջությունը:

Այսպես խոսելով նրանք անցան կանանոցի բակից, մոտեցան Զուբեյիդա խանումի կացարանի դռանը: Ներքինապետը այստեղ կանգնեց, իսկ խանը առաջ անցավ, մտավ նախասենյակը, ուր տիկինը քաղցր, փաղաքշական խոսքերով ընդունեց նրան և ներս տարավ իր սենյակը: Խանը նստեց իր համար պատրաստված փառավոր օթոցի վրա: Նա բարեհաճեց հարցնել տիկնոջ առողջությունը:

Յատուկ Պոէմ

Իմ առողջությունը, իմ կյանքը,— պատասխանեց տիկինը,— կախված է իմ տիրոջ ողորմածությունից. նրա մի քաղցր հայացքը ինձ անմահություն կբաշխե, նրա մի խոսքը կփարատե իմ սրտից աշխարհի բոլոր դառնությունները: Ես նրանով եմ ապրում: Եթե մեռած ևս լինեմ, եթե նա ոտք կոխելու լինի իմ գերեզմանի վրա, ես իսկույն հարություն կառնեմ: Իսկ այսօր ո՛րքան բախտավոր եմ ես, որ նա բարեհաճեց ոտք կոխել իմ օթևանի անարժան շեմքի վրա: Թո՛ղ օրհնյալ լինի աստված, թող օրհնյալ լինեն նրա սուրբերը:

Տիկնոջ փոքրիկ ճառը չափից դուրս գրավեց խանին: Նա հարեմի իշխանի և կնոջ «տիրոջ» բարձրությունից իջավ ամուսնի աստիճանի վրա: Նա անկեղծությամբ բռնեց տիկնոջ ձեռքից, և նստացնելով իր մոտ ասաց.

Զուբեյիդա, դու այնքան խելացի ես, քո մեջ այնքան հարուստ հոգեկան գանձեր կան, որ չէ կարելի քեզ չսիրել: Դու այն կենդանի աղբյուրն ես, որ բխում է Սահարայի ընդարձակ անապատի օազիսի մեջ, և դեպի որը խորին փափագով վազում է հոգնած, նվազած ուղևորը իր ծարավը հագեցնելու համար: Դու այն բարերար արմավենին ես, որ հագեցնում է Յամենի ավազուտներում թափառող, սովատանջ ճանապարհորդի քաղցը: Ես այդ անբախտներից մեկն եմ, Զուբեյիդա: Ճակատագիրը հալածում է ինձ: Ես վազեցի քեզ մոտ փոքր-ինչ կազդուրվելու, փոքր-ինչ փարատելու իմ սրտի ցավերը: Ես վազեցի քեզ մոտ ապաստան գտնելու...

Տիկինը բոլորովին ապշած էր մնացել: Նա իր ականջներին չէր հավատում, որ այդ խոսքերը արտասանում է այն խիստ, գոռոզ, վայրենի մարդը, որին կյանքի փափուկ կողմերը ամենևին ծանոթ չէին, որը սովորած էր միայն իշխել, հրամայել և ամեն մի ազնիվ զգացմունք իր ոտքերի տակ ջարդուփշուր անել: Այժմ այդ ի՛նչ անբնական փոփոխություն էր առաջ եկել նրա մեջ: Տիկինը հասկանալ չէր կարողանում: Նա միայն աչքերը խոնարհած, չէր համարձակվում նայել իր տիրոջ երեսին, զարմանում էր նրա խոնարհամտության վրա, տատանվում էր, և իր լեզվի բոլոր պերճախոսությամբ, մի բառ անգամ չէր գտնում նրան պատասխանելու:

Զուբեյիդա, մի՛ զարմացիր,— ասաց նա ավելի մեղմ ձայնով և, նրա ձեռքը չթողնելով իր ափի միջից:— Մի՛ զարմացի՛ր, կրկնեց նա,— ինչպես ինձ չէ

զարմացնում իմ դրությունը: Ես այսօր, այս գիշեր միայն հասկացա իմ թշվառությունը, հասկացա, թե ինչ ողորմելի արարած եմ ես:— Այս գիշեր, երբ թշնամին պատել է իմ շուրջը, երբ մահը կանգնած է իմ գլխի վրա, ես ինձ բոլորովին միայնակ և օգնության կարոտ եմ զգում, չնայելով, որ հազարները սուրը ձեռքում սպասում են իմ հրամանին: Ասա՛, Ջուբեյիդա, այդ ի՞նչ դրություն է: Ի՞նչու ես ոչ ոքին հավատալ, ոչ ոքի վրա հույս դնել կարող չեմ: Ինչո՞ւ ես մենակ եմ մնացել:

Դու միշտ մենակ ես եղել... պատասխանեց կինը սառն կերպով:— Ես որ թույլ կտաս ինձ խոսել ճշմարիտը և արդարը, ես կասեմ քեզ բոլորը:

Խոսի՛ր, մի՛ ծածկիր, ես եկել եմ քեզ լսելու. քո ամեն մի խոսքը առողջարար բալասանի նման կբուժե իմ սրտի վերքերը:

Բայց կարող է և նշտարի նման ծակել...

Թող ծակե, թող ավելի ևս վիրավորե: Բժշկի նշտարը առողջացնելու նպատակ ունի:

Տիկինը հրամայեց Փարիշանին, որ սուրճ մատուցանե, ղեյլան տա, հետո հեռանա: Աղախինը վեր առեց սուրճի արծաթյա ամանը կրակի վրայից, ածեց գեղեցիկ ֆինջանների մեջ, մոտեցրեց մեկը իր տիրոջը, մյուսը՝ տիկնոջը: Մինչև նրանց խմելը, նա պատրաստեց անուշահոտ թամբաքուից թանկագին ղեյլանը, դրեց խանի առջև, իսկ ինքը հեռացավ, իր ետևից կողպելով դուռը: Դուրս գալով մթին նախասենյակը, նա կծկվեցավ դռան ետևում, սկսեց ականջ դնել:

Ես ասացի, թե դու միշտ մենակ ես եղել,— շարունակեց տիկինը ընդհատված խոսակցությունը:— Որովհետև բռնակալը իր երկրպագուների, իր պաշտողների, իր շողոքորթների անհուն բազմության մեջ դարձյալ միշտ մնում է մենակ: Նա ընկեր, բարեկամ, սրտակից, մտերիմ,— ոչ ոք չունի: Նա չէ զգում իր թշվառ միայնակությունը, որովհետև իշխանության փառքը սև մառախուղի նման ծածկում է նրա աչքերից այն, ինչ որ ճշմարիտ է, ինչ որ ուղիղ է, ինչ որ ավելի օգտավետ է: Նա ապրում է հարատև խաբեության մեջ և չէ նկատում, որ ամեն ինչ իր չորս կողմում կեղծ է, պատիր է, փտած է: Նա չէ զգում իր ոչնչությունը,

որովհետև երբ հրամայում է,— ամեն ինչ կատարված է, և այդ պահում է նրան մշտական մոլորության մեջ: Կենդանի միտքը, առողջ դատողությունը անծանոթ է մնում նրան, նրա համար, որ ամեն մի իրավացի ընդդիմադրություն, ամեն մի խելացի հակաճառություն խորտակվում է նրա կոպիտ կամքի առջև: Նա միշտ այն կարծիքի մեջ է մնում, թե ինչ որ ցանկանում է ինքը, թե ինչ որ հաճո է իրան,— այն է լավը, արժանը, վայելուչը: Եվ եթե բախտի հաջողությունները այսպիսիներիին փոքր-ինչ շողոքորթում են, այն ժամանակ նրանք ավելի վայրենի են դառնում: Նրանք կարծում են, թե ամեն ինչ ստեղված է միմիայն իրանց վայելչության համար, և ինչ որ իրանց հաճելի չէ, և ինչ որ չէ ծառայում իրանց, կարող են ոչնչացնել: Նրանք իրանց միշտ անկարոտ են զգում, որովհետև միշտ սովորած են տեսնել իրանց շուրջը մի կեղծ պատրաստակամություն: Բայց խոնարհության մեջ անկեղծություն չկա, թեև ամեն ինչ խոնարհվում է նրանց առջև, որովհետև վերևից ճնշում կա: -Բայց երբ բարձրանում է մի փոթորիկ, երբ հասնում է վտանգը, երբ զարկում է սոսկալի տագնապի րոպեն, այն ժամանակ շողոքորթների, երկրպագուների, կեղծ բարեկամների անհուն բազմությունը սև ուրվականների նման չքանում են, անհետանում են և մեկն էլ չէ մնում, որ բռնե իր պաշտած մարդու ձեռքից: Այդ բավական չէ. նրանք դառնում են ամենասարսափելի թշնամիներ...

Բոլորը ճշմարիտ է... ասաց խանը, հոգվոց հանելով:— Ես երբեք բարեկամ չեմ ունեցել, ես միշտ մենակ եմ եղել, թեև շրջապատված անթիվ կեղծավորներով: Բայց ինձ թող մխիթարե իմ տունը, իմ ընտանիքը, որ ինձ համար օտար չէ, որ ամենից մոտ է ինձ:

Դու տուն ունես, բայց ընտանիք չունես,— պատասխանեց տիկինը խստությամբ:— Ընտանիքից ևս իզուր է քեզ մխիթարություն սպասել:

Ե՞ս, ընտանիք չունե՞մ,— բացագանչեց նա գժվածի նման:— Ո՞վ ունի այնքան կնիկներ, որքան ես, ո՞վ ունի այնքան զավակներ, որքան ես: Մի գիշերվա մեջ յոթը որդիներ ծնվեցան ինձ համար:

Ոչխարների հոտի մեջ մի գիշերում երբեմն ծնվում է հարյուրը, բայց հոտը ընտանիք չէ կազմում:— Լսի՛ր, խան, առաջ տարավ նա իր խոսքը. ես սկզբից քեզանից խոստմունք առեցի, որ չպիտի բարկանաս ինձ վրա, երբ իմ բերանից

կլսեես քեզ անսովոր, կծու խոսքեր:

Ես չեմ բարկանա:

Ուրեմն կշարունակեմ: Ես ասացի, որ դու ընտանիք ևս չունես, որ դու զուրկ ես և ընտանեկան մխիթարությունից,— այդ խոսքը քեզ զարմացնում է, քեզ օտարոտի է թվում: Դու մտածում ես. ինչպե՞ս կարող է մի մարդ զուրկ լինել ընտանիքից, որը հարուրավոր կնիկներ ունի, որը բազմաթիվ զավակների հայր է: Այդ բավական չէ: Ընտանիքի հիմքը սերն է: Կա՞ արդյոք սեր քո ընտանիքի մեջ:— Անկարելի է, որ ինի: Եթե քո կնիկները սեր են ցույց տալիս, այդ նրա համար է, որ կամ վախենում են քեզանից, կամ շողոքորթում են ավելի ընծաներ ստանալու համար: Մի՞թե դա միևնույն կեղծ հարաբերությունը չէ, որ դու ունես քո ծռաների, պաշտոնակալների ու հպատակների հետ, որոնք նույնպես խոնարհվում էին քեզ, շահերի կամ երկյուղի պատճառով: Ոչինչ զանազանություն չկա: Եթե դու քննելու լինես քո կնիկների ամեն մեկի սիրտը, փոխանակ սիրո, կգտնես նրանց մեջ խորին, դառն ատելություն դեպի քեզ:— Ինչո՞ւ:— Որովհետև նրանցից և ոչ մեկը իր հոժարությամբ չէ կապվել քեզ հետ. կամ գերի է բերվել, կամ իբրև ընծա է ստացվել, կամ փողով է գնվել: Եվ դու պահանջում ես դրանցից ճշմարիտ սեր, կարեկցություն, ցավակցություն, հավատարմություն և այն բոլոր գեղեցիկ հատկությունները, որ կարող է ունենալ լավ կինը: Դու իրավունք չունես պահանջելու, քանի որ դու ինքդ չես սիրում նրանց:

Ե՞ս, չե՞մ սիրում,— գոչեց դժբախտ ամուսինը վրդովվելով:— Ի՞նչ որ ուզում ես, ասա՛, Զուբեյիդա, այդ հանդիմանությունը գոնե մի անիր ինձ: Ես սիրող սիրտ ունեմ:

Քեզ այդպես թվում է միայն, որովհետև դեռ չես հասկացել սիրո ճշմարիտ նշանակությունը,— ասաց տիկինը, պահպանելով իր սառնասրտությունը:— Դու չես սիրում, դու միայն վայելում ես. իսկ այդ երկու բառերի մեջ ահագին տարբերություն կա: Դու վայելում ես քո կնիկների սերը, ինչպես վայելում ես քո մնացած հարստությունները: Քո հարեմը ամենագեղեցիկ կնիկների մի ճոխ ժողովածու է, մի անսպառ հարստություն է, ինչպես հարստություն պետք է համարել քո նժույգների երամակները, քո ոչխարների հոտերը, քո ամբարանոցների թանկագին մթերքները,— այդ բոլորը ծառայում է քո

զվարճությունների համար:

Մի՞թե կարելի է այսպիսի համեմատություն անել,— հարցրեց խանը վշտանալով:

Համեմատությունը ճիշտ է: Զանազանությունը նրա մեջն է միայն, որ քո ձիաները, ոչխարները, և ամբարանոցների թանկագին մթերքները զգացմունք չունեն, գիտակցություն չունեն, և այդ պատճառով էլ չեն կարող հասկանալ, թե ինչպես են վարվում իրանց հետ, և, հետևաբար չեն կարող ունենալ դեպի քեզ ո՛չ սեր և ո՛չ ատելություն: Բայց քո կնիկները այդպես չեն. նրանք, որպես բանական արարածներ, զգացմունք ունեն, նրանք կարող են հասկանալ իրանց դրության անտանելիությունը:

Յոթն տարվա գերիի փակված լեզուն բաց էր եղել: Նա կամենում էր թափել իր սրտի բոլոր դառնությունները, բոլոր թույնը, բոլոր ցավերը, ինչ որ հավաքվել էին իր գերության յոթն տարիներին ընթացքում:

Ինչ որ խոսում ես դու,— նրա խոսքը կտրեց խանը,— հակառակ է մուսուլմանների սովորություններին, հակառակ է մեր օրենքներին:

Սերը ոչ մի օրենքի չէ հպատակում,— պատասխանեց տիկինը,— և ավելի մուսուլմանների օրենքին: Նա մարդու ազատ զբացմունքն է, ինչպես կրոնը:

Դու գիտե՞ս, խան,— հարցրեց նա,— որ ես քրիստոնյայի աղջիկ էի, դու ինձ գերի վեր առեցիր իմ ծնողների տնից: Իմ հայրը շատ կարդացած մարդ էր, նա սովորել էր մեր ազգի բոլոր նշանավոր իմաստունների գրքերը: Նա սիրում էր ուսուցանել ինձ շատ բաներ, ինչ որ ինքը սովորել էր: Մեր երկրում իմ հորը մի անհավատ մարդ էին համարում, որովհետև նրա կարծիքները, նրա մտքերը տարբերվում էին հավատավոր մարդիկների կարծիքներից: Իմ մայրը մի ջերմեռանդ քրիստոնյա կին էր. նա էլ իր կողմից աշխատում էր կրթել ինձ քրիստոնեական բարեպաշտության մեջ:— Ուրեմն ինչո՞ւ ես զարմանում դու, որ իմ խոսքերը հակառակում են մուսուլմանների սովորություններին կամ նրանց օրենքներին: Ես այդպես եմ սովորել:

Ուրեմն դու դեռ պահպանե՞լ ես քո քրիստոնեությունը,— հարցրեց խանը զայրացած կերպով:

Տիկինը մնաց շվարած, չգիտեր ինչ պատասխանել: Նա իր դատողությունների մեջ շատ հեռու գնաց, վիրավորեց խանի ոչ միայն անձնասիրությունը, այլև նրա կրոնական զգացմունքը: Այդ բավական չէր, նա մերկացրեց իրան: Այժմ մի կերպով պետք էր փարատել նրա տարակուսանքը:

Ես,— պատասխանեց նա,— ճշմարիտն ասած, ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչ կրոնքի եմ պատկանում: Բայց որովհետև մեր վիճաբանությունը ամուսնական սիրո վրա էր, շարունակենք դրա վրա խոսել:

Տիկնոջ անորոշ պատասխանը փոքր-ինչ հանգստացրեց խանին, նա ասաց.

Խոսի՛ր:

Ճշմարիտ սերը պետք է փոխադարձ լինի,— շարունակեց տիկինը:— Իսկ փոխադարձ սեր կարող է կայանալ միայն մի զույգի մեջ: Բայց երբ որ այրը ունի հարյուր կնիկներ, կամ կինը ունի հարյուր այրեր, այդ դեպքում ճշմարիտ սերը զրկվում է գոյություն ունենալուց:

Ես կարող եմ հարյուր կնիկներ ունենալ և հարյուրին էլ սիրել,— ընդհատեց խանը,— այդ ուրիշ բան է, եթե նրանց մեջ կգտնվեն այնպիսիները, որ ինձ դուր չեն գալ:

Դա անբնական է,— պատասխանեց տիկինը,— դու կարող ես սիրել հարյուր կնիկներ, այլ խոսքով ասելով, դու կարող ես վայելել ավելի քան հարյուր կնիկներ, բայց հարցը դրանումն է, արդյոք նրանք էլ կսիրե՞ն քեզ: Որովհետև քո սերը կատարյալ չի լինի, եթե փոխադարձապես նրանք էլ չսիրեն քեզ:— Ես ասեցի անբնական է, այն մտքով, որ դու, որքան էլ ցանկանայիր, չէիր կարող քո սերը, քո հոգին, քո սիրտը բաժանել հարյուր կնիկների վրա, որոնք կոչվում են քո ամուսիններ: Իսկ ամուսնական սերը մի անբաժանելի զբացմունք է. նա պետք է իր զուգակցին միայն պատկանի, երբ բաժանվեցավ և օտարների վրա,— նա մեռավ, այլևս գոյություն ունենալ չէ կարող: Այդ է պատճառը, որ այսօվա քո

Յատուկ Պոէմ

դժբախտության րոպեում քո բազմաթիվ կնիկներից և ոչ մեկը չկա, որ քեզ ցավակից լիներ: Որովհետև, նա, որ չէ բաժանել քո սերը, չէ կարող բաժանել և քո ցավերը:

Հիմա տեսնում ես, որ դու ընտանիք չունես,— առաջ տարավ տիկինը:— Դու ունես միայն կնիկների մի խոշոր խումբ, որոնց պահում ես երկաթյա կապանքների մեջ, որոնք հպատակում են քեզ ամենայն խոնարհությամբ, որովհետև հակառակելու, ընդդիմանություն գործելու հնար չունեն: Բանտարկյալը կինազանդվի իր բանտապետին, բայց նրան չի սիրի: Քո հարեմատունը քո կնիկների բանտն է. դա ընտանիք չէ: Քո զավակները ծնվում են, մեռնում են, դու ամենևին տեղեկություն չունես: Դու գիտե՞ս, որ իմ աղջիկը արդեն չորս ամիս է, որ մեռած է, դու գիտե՞ս, որ իմ որդին այժմ մահամերձ հիվանդ է: Դու ոչինչ չգիտես, որովհետև ներքինապետը չէ հայտնել քեզ, մի գուցե քո ուրախության ժամերից մի քանի րոպե խլած լինի: Քո զավակները ծնվում են, մեծանում են որպես վայրենիներ: Նրանց դաստիարակում են Աֆրիկայի անապատներից բերված սևերը, որոնք գազաններից ոչինչով չեն զանազանվում: Նրանք հարկավոր դեպքում ոչ միայն իրավունք ունեն ծեծելու քո զավակներին, այլ ծեծում են և քո կնիկներին:— Եվ այդ բոլոր հրեշավոր խառնափնթորությունը դու կոչում ես ընտանիք...

Քո կնիկները ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ մետաքսի, գոհարների և ոսկու մեջ պատած ստրուկներ: Ստրուկը կարող է կին լինել, բայց ամուսին լինել կարող չէ, քանի որ իր ստրկության մեջ կմնա: Նայիր ինձ վրա, նայիր այդ սենյակին, դու կարծում ես այդ բոլոր զարդարանքը, այդ բոլոր շքեղությունը քո սիրո համա՞ր է: Ամենևին: Ներքինապետը ինձ հրամայեց պատրաստվել և ես պատրաստվեցա: Իսկ եթե դու իմ սիրտը այս րոպեում քննելու լինես, նրա մեջ կգտնես դառնություն, ցավ, անբժշկելի վերքեր...

Ինչո՞ւ,— հարցրեց խանը կատաղած կերպով:— Ուրեմն դու էլ ինձ չե՞ս սիրում:

Տիկինը իսկույն ուղղեց իր սխալը, ասելով.

Նրա համար, որ ես արդեն քեզ ասեցի, որ երեխաս հիվանդ է: Մայրը չէ կարող տխուր, վշտացած չլինել հիվանդ զավակի անկողնի մոտ:

Յատուկ Դրէմ

Դրսից թշնամու թնդանոթները, իսկ իր տան մեջ կնոջ խոսքերը,— երկուսն էլ միօրինակ ներգործություն էին անում բռնապետի սրտի վրա: Թշնամին ճնշված, հարստահարված հայ էր, իսկ կինը հարեմի ստրուկ: Երկու համանման վիճակներ, որ չէին տարբերվում: Երկու ստրուկներն ևս ապստամբել էին բռնապետի դեմ: Բայց կնոջ խոսքերը ավելի ուժգին, ավելի խորտակիչ կերպով ազդում էին նրա սրտի վրա, քան թշնամու սարսափելի գնդակները բերդի հաստահիմն պարիսպների վրա: Ընտանեկան կռիվը ավելի սոսկալի էր, քան արտաքին պատերազմը: Կինը բողոքում էր բռնության դեմ:

Ուրեմն ես ոչ մի տեղ մխիթարություն գտնել կարող չե՞մ, ուրեմն իմ ընտանիքս էլ ինձ հալածում է... հարցրեց խանը խելագարվածի նման:

Ոչ ոք մեղավոր չէ,— պատասխանեց տիկինը:— Դու ինքդ ես պատրաստել քեզ համար այդ վիճակը:— Քո տունը, քո օջախն անգամ բողոքում է քո դեմ...

Իսկ ես այդ բողոքի թարգմանը կլինեմ... ասաց իր մտքում Փարիշանը և հեռացավ սենյակի դռան ետևից, ուր թաք կացած, լսում էր նրանց խոսակցությունը: